

Asbjørn Løvbræk:

Iran - en periferkapitalistisk industrimodells
vekst, motsetninger og sammenbrud

---

1. Innledning

Vinteren 1978-79 brøt et repressivt regime sammen i Iran.

Hovedhensikten med denne framstillingen er å analysere den industripolitikk som sjahens Iran utformet i teori og praksis i perioden 1973-78. Dette var en akkumulasjonsmodell som hadde de aller beste utgangsbetingelsene: finansielle ressurser var til stede i tilsynelatende ubegrensede mengder etter OPECs vellykte økning av råoljeprisen på verdensmarkedet høsten 1973. Jeg skal forsøke å analysere de logiske motsetningsforhold som den periferkapitalistiske industrialiseringsmodellen i Iran støtte mot på tross av det gunstige finansielle utgangspunktet.

Samtidig er det klart at systemsammenbruddet i Iran i 1978 ikke kan forklares økonomistisk, dvs. utelukkende ut fra den periferkapitalistiske vekstmodellens indre motsetninger. Den artikulerte klassekampen i Iran og den iranske nasjonens motsetningsforhold til det kapitalistiske verdenssystemet er like viktige forklaringsvariabler. Innledningsvis kommer derfor artiklen til å gi en beskrivelse av klassenes objektive og organisatoriske styrke i den iranske samfunnsformasjonen og kampen for nasjonal kontroll over det viktigste området for imperialistisk penetrasjon i Iran - oljeindustrien.

2. Den iranske samfunnsformasjon ved århundredskiftet

Den iranske samfunnsforsker Bahman Nirumand sier at å sammenfatte Irans historie er som å ta for seg et enkelt tema med noen variasjoner: utvikling og ekspansjon under en hersker på vei oppover i makthierarkiet, og oppløsning og terror under det samme dynastiets nedgang.¹

Ved århundreskiftet var Qajar-dynastiet (som opprinnelig kom

---

1) Bahman Niruman, Persien - Modell eines Entwicklungslandes, Hamburg: Rowolt Verlag, 1967; norsk utgave: Den frie verdens diktatur, Oslo: Pax Forlag, 1967, s. 14.

Asbjørn Løvbræk:

Iran - en periferkapitalistisk industrimodells
vekst, motsetninger og sammenbrud

---

1. Innledning

Vinteren 1978-79 brøt et repressivt regime sammen i Iran.

Hovedhensikten med denne framstillingen er å analysere den industripolitikk som sjahens Iran utformet i teori og praksis i perioden 1973-78. Dette var en akkumulasjonsmodell som hadde de aller beste utgangsbetingelsene: finansielle ressurser var til stede i tilsynelatende ubegrensede mengder etter OPECs vellykte økning av råoljeprisen på verdensmarkedet høsten 1973. Jeg skal forsøke å analysere de logiske motsetningsforhold som den periferkapitalistiske industrialiseringsmodellen i Iran støtte mot på tross av det gunstige finansielle utgangspunktet.

Samtidig er det klart at systemsammenbruddet i Iran i 1978 ikke kan forklares økonomistisk, dvs. utelukkende ut fra den periferkapitalistiske vekstmodellens indre motsetninger. Den artikulerte klassekampen i Iran og den iranske nasjonens motsetningsforhold til det kapitalistiske verdenssystemet er like viktige forklaringsvariabler. Innledningsvis kommer derfor artiklen til å gi en beskrivelse av klassenes objektive og organisatoriske styrke i den iranske samfunnsformasjonen og kampen for nasjonal kontroll over det viktigste området for imperialistisk penetrasjon i Iran - oljeindustrien.

2. Den iranske samfunnsformasjon ved århundredskiftet

Den iranske samfunnsforsker Bahman Nirumand sier at å sammenfatte Irans historie er som å ta for seg et enkelt tema med noen variasjoner: utvikling og ekspansjon under en hersker på vei oppover i makthierarkiet, og oppløsning og terror under det samme dynastiets nedgang.¹

Ved århundreskiftet var Qajar-dynastiet (som opprinnelig kom

---

1) Bahman Niruman, Persien - Modell eines Entwicklungslandes, Hamburg: Rowolt Verlag, 1967; norsk utgave: Den frie verdens diktatur, Oslo: Pax Forlag, 1967, s. 14.

til makten i 1797) i ferd med å bukke under. Statsmakten var teokratisk, dvs. at herskeren legitimerte sin maktposisjon ved å hevde at den var direkte gitt av Allah. Under herskeren (sjahen) i det sosiale hierarki var det to skikt innenfor det vi kan kalle en herskende klasse - de føydale² godseierne og det sentrale statsbyråkrati (inkludert den militære elite og deler av presteskaper). Det relative styrkeforholdet mellom disse to skiktene bestemte styrken til den sentrale statsmakt, og dermed også om den iranske nasjonalstaten var i stand til å motstå politiske, økonomiske og militære intervensjoner fra imperialistiske stater. En svak sentralregjering i Tehran indikerte at de føydale godseierne dominerte over byråkratiet innenfor den herskende klasse.

Når det gjelder den totale klassesammensetning i det tradisjonelle iranske samfunn, har James A. Bill formulert denne oppsummeringen:

Den tradisjonelle sosiale struktur besto av syv klasser: den herskende klasse, den byråkratiske middelklasse, den borgerlige middelklasse, den religiøse middelklasse, den tradisjonelle arbeiderklassen, bondeklassen, og nomadene. I det 20. århundre har vi vært vitne til framveksten av to nye klasser som i dag også er en del av det totale klassesystemet - industriarbeiderklassen og den profesjonelle middelklasse."³

Som for så mange andre land i det som i dag omtales som den 3. verden kan vi i Irans tilfelle stille spørsmålet om hvorfor den industrielle revolusjon og framveksten av et industriborgerskap ikke fant sted på omlag samme tid i Iran som i Europa. Et viktig element er at borgerskapet i Iran aldri utviklet en sjølstendig klassemessig eksistens slik det gjorde i Europa. I Europa erobret handelsborgerskapet byene, først økonomisk og så politisk, i allianse med et absolutistisk monarki og etablerte grunnlaget for en framvoksende vareproduksjon som sto i motsetningsforhold til de dominerende føydale produksjonsforholdene i jordbruket. Men i Iran var

---

2) Vi skal ikke her komme inn på den omfattende debatt om produksjonsforholdene på den iranske landsbygda tidligere var føydale eller om de var uttrykk for en annen form for før-kapitalistiske produksjonsforhold. Det viktige er at de ikke var kapitalistiske og først ble omdannet til kapitalistiske produksjonsforhold gjennom jordreformene som ble gjennomført fra begynnelsen av 1960-årene. Først i andre halvdel av 1960-årene ble kapitalistiske produksjonsforhold de dominerende produksjonsforhold i iransk jordbruk.

3) James A. Bill, The Politics of Iran - Groups, Classes and Modernization, Columbus, Ohio: Merrill Publ., 1972, s. 7.

de fleste føydale godseierne som ikke kom fra nomadeområdene, allerede på et tidlig stadium bosatt i byene, og kontrollerte byenes økonomiske og politiske utvikling. I en del tilfeller investerte store jordeiere overskuddet fra landbruket i handelsvirksomhet, men ikke industriproduksjon, i byene. På denne måten ble et framvoksende "moderne" handelsborgerskap forhindret fra å etablere en sjølstendig politisk og økonomisk basis i de iranske byene.

De siste par tiår av det 19. århundre var karakterisert av to omfattende konfliktdimensjoner: intervensjon fra utenlandske imperialistmakter for å dominere og utbytte Irans økonomiske ressurser, og den interne politiske kamp for å demokratisere statsmakten.

2.1. Imperialistisk penetrasjon

Imperialismens forsøk på å skaffe seg dominans over den iranske nasjonalstaten manifesterte seg aldri i en total kolonial status for Iran. Men den hemmelige Anglo-russiske traktat fra 1907 reduserte Iran til en halvkoloni. Traktaten delte Iran inn i tre soner: "En russisk innflytelsessfære i nord, en engelsk sfære i sør og et ingenmannsland for iranerne i midten."⁴

Denne traktaten var materialiseringen av imperialismens politiske dominans over den iranske nasjonalstaten.

Ulike konsesjonsavtaler med utenlandske kapitalister representerte materialiseringen av imperialismens økonomiske dominans over produksjonsforholdene i Iran.

Den første omfattende avtalen med utenlandske kapitalinteresser var Reuter-konsesjonen fra 1872. Den ga full kontroll med jernbane-drift, gruver, skogbruk, irregasjon, banker, veibygging, post, tollvesen og fabrikker.⁵ Hvis Reuter-konsesjonen hadde blitt satt ut i livet, ville Iran vært redusert til en koloni, bortsett fra at det ikke ville vært nødvendig med en kolonihær til å okkupere landet. Men konsesjonen ble aldri effektivt realisert p.g.a. voldsomt motstand fra ulike sosiale klasser i Iran, særlig handelsborgerskapet. Dermed var også grensene for imperialistisk økonomisk dominans i ferd med å trekkes opp. Sjahan hadde ikke sterk nok makt-

---

4) Majid Tehranian, Iran: A Political Profile, Tehran, mimeo, 1974-75, s. 4.

5) E.B. Yaganegi, Recent Financial and Monetary History of Persia, New York, 1934, s. 19-20.

basis til å inngå avtaler med imperialistiske stater som fullstendig ga dem kontrollen over viktige naturressurser.

Den neste viktige konsesjonsavtalen ble inngått i 1901 mellom sjahen av Iran og den britiske ingeniøren William Knox D'Arcy. D'Arcy fikk monopol på å lete etter, utvinne og eksportere naturgass, råolje og petroleumsprodukter i hele Iran, med unntak av de fem nordlige provinsene, der Tsar-Russland hadde kontrollen. Avtalen fastsatte at alle ressurser som D'Arcy utvant skulle betraktes som hans suverene eiendom. For dette fikk sjahen £ 20.000 og løfte om 16 pct. av nettoinntektene fra de selskapene som ble opprettet for å utvinne og markedsføre iransk olje og naturgass.⁶ Vilkårene i D'Arcy konsesjonen var av en slik karakter at hvis det ble funnet olje i Iran, ville eksport av råolje representere et ulikt bytte mellom en imperialistisk samfunnsformasjon (Storbritannia) og en underutviklet og undertrykt samfunnsformasjon i periferien av det samme internasjonale system (Iran).

2.2. Den konstitusjonelle revolusjon 1905-1907

Den konstitusjonelle revolusjon 1905-1907 markerte et foreløpig høydepunkt på kampen for å demokratisere statsmakten. Det var tre sosiale grupper som var drivende krefter bak revolusjonen: det islamske presteskapet (ulama'ene), handelsborgerskapet og liberale intellektuelle og mellomskikt. Alle begreper som hadde med et konstitusjonelt parlamentarisk demokrati etter vestlig borgerlig-demokratisk mønster, var fremmedelementer i det iranske samfunn ved århundreskiftet. Det var derfor helt avgjørende for kampen for demokratisering av statsmakten at presteskapet og religiøse ledere deltok for å forhindre at dynastiet stemplet den konstitusjonelle prosess som anti-religiøs og dermed rettet mot den statsbygning på religiøs grunn som dynastiet sjøl påsto det representerte. Presteskapets hegemoniske ideologiske posisjon i det iranske folket gjorde at den konstitusjonelle revolusjon fikk massestøtte fra fattigbøndene, småborgerlige vareprodusenter og handelsmenn og de marginaliserte massene i byene. Handelsborgerskapet finansierte den po-

---

6) For en beskrivelse av detaljene i D'Arcy konsesjonen, se f.eks. Antony Sampson, The Seven Sisters, London: Hodder and Stoughton, 1976, s. 70; Niruman, op.cit., s. 22-23 og Fereidun Fesharaki, Development of the Iranian Oil Industry, New York: Praeger Publ., 1976, s. 5-6.

litiske kampen, og intelligensiaen ga den en mer langsiktig ideologisk innretning og en organisatorisk ledelse.

Hva var det som fikk disse heterogene gruppene til å slutte seg sammen? Dette er et spørsmål som er viktig også når vi skal vurdere dagens politiske koalisjoner i Iran:

"Presteskapet fryktet en svekkelse av det tradisjonelle islamske samfunn som resultat av påtrykning fra Vesten og dermed en svekkelse av deres framtreddende stilling. Handelsborgerskapets interesser ble truet av konsesjonene til utenlandske kapitalister som fratok dem deres tradisjonelle inntektskilder.⁷ Og de liberale intellektuelle hadde ikke muligheter for å eksperimentere med sine politiske idealer så lenge de eneveldige sjah'ene satt ved makten."⁸

Kampen for demokratisering av statsmakten ble voldsom. I 1906 trådte en konstitusjonell forsamling sammen. Men sjahen ble snart lei forsøkene på å opprette parlamentarisk kontroll, og ga i 1907 ordre til at parlamentsbygningen skulle brennes ned! Resultatet ble et spontant opprør mot regimet over hele landet, som førte til at den daværende sjah ble styrtet, men monarkiet besto som statsform. Den konstitusjonelle revolusjon ble aldri videreført i Iran. Institusjonene som ble opprettet i 1905-1907 fikk aldri stor nok makt til å stå imot presset fra sjahen og de politiske gruppene som støttet dynastiet. Fram til 1978 var monarkiet, med unntak av Mossadeghs periode som statsminister (1951-1953), istand til å beholde kontrollen over statsmakten i Iran gjennom å alliere seg med ulike deler av den herskende klasse og utenlandske interesser.

3. Kampen for nasjonal kontroll over oljeindustrien

I 1908 ble de første oljefunnene gjort i D'Arcy's konsesjonsområder i Iran. I 1909 ble Anglo-Persien Oil Company (APOC) opprettet for å overta D'Arcy konsesjonen. I 1914 overtok den britiske regjering aksjemajoriteten i APOC fra Burham Oil Company.

---

7) På dette tidspunkt besto handelsborgerskapet vesentlig av handelsmenn som i hovedsak opererte på det lokale iranske marked. Bare få iranske handelsmenn var engasjert i handel med imperialistiske stater, men utenrikshandelen med andre land i Midt-Østen var relativt omfattende. Videre fantes det ingen klasse av industrielle kapitalister i Iran i første del av det 20. århundret. Derfor blir en identifikasjon av en nasjonal og en komprador-fraksjon av det lokale borgerskapet ikke mulig på et tidlig stadium av kapitalismens penetrasjon av den iranske samfunnsformasjon.

8) Tehranian, op.cit., s. 6.

Eksporten av råolje fra Iran kom igang for fullt fra 1912 og vokste raskt fram til 1925. Eksporten ble ti-doblet fra 1912 til 1916 og igjen ti-doblet fra 1916 til 1926. I perioden 1926-1941 fluktuerte oljeeksporten fra Iran sterkt i takt med internasjonale konjunktursvingningene på det kapitalistiske verdensmarkedet. Men i 1942 ble en ny rask ekspansjonsperiode innledet.

D'Arcy konsesjonene var uttrykk for regimets kompradorkarakter: utenlandsk kapital tiltvang seg "retten" til å utbytte Irans naturressurser med støtte fra det sittende sjah-dynastiet. Men det betydde ikke at det hersket harmoni mellom den iranske staten og internasjonal oljekapital. Det oppsto en skarp konflikt mellom utenlandsk kapital og regimet om fordelingen av den profitt som ble realisert gjennom omsetting av iransk olje på verdensmarkedet. Dette motsetningsforholdet kom til uttrykk gjennom juridiske konflikter om tolkningen av den opprinnelig konsesjonen fra 1901.

Inntektene til den iranske staten ble beregnet i forhold til APOSS profitt. Irans regjering tolket dette som at Iran skulle ha en del (16 pct.) av profittene fra alle APOCs datterselskaper som var involvert i produksjon og markedsføring av iransk råolje, mens APOC hevdet at avtalen bare omfattet inntekter fra de APOC-selskapene som utvant og eksporterte råoljen fra Iran.

Den iranske regjering argumenterte ut fra manglende samsvar mellom inntekter og eksportert kvantum råolje. Summen av skatter og avgifter betalt til den iranske regjering økte fra £ 0,04 pr. tonn eksportert råolje i 1913-1914 til 0,34 i 1919-1920, men ble redusert til £ 0,23 i 1925-1926 og til £ 0,05 i 1931.⁹

Konflikten mellom den iranske staten og APOC ble kraftig skjerpet i 1931 da APOC offentliggjorde at Iran bare ville motta £ 0,3 mill., dvs. en reduksjon på 76 pct. fra 1930 på tross av at eksporten av råolje bare var redusert med 3,5 pct. og APOCs rapporterte nettopprofitt med 36 pct.¹⁰ Irans inntekter fra oljeutvinning i landet ble i hovedsak bestemt av depresjonen i verdensøkonomien fra 1929 (og dens virkning på APOC), og ikke av den kvantitative utvikling av olje-eksporten fra Iran. For det andre ser vi hvordan

---

9) Fereidun Fesharaki, The Development of the Iranian Oil Industry 1901-1977, PH.D. avhandling, Surrey University, 1974, kap. 3.

10) Dette tallet oppgis av Nirumand, op.cit., s. 27 og av Fesharaki, 1976, op.cit., s. 12.

APOC i denne situasjonen forsøkte å velte byrdene av krisen over på Iran ved å foreslå en reduksjon av Irans oljeinntekter som var betydelig større enn reduksjonen i APOCs egen rapporterte nettopprofit. Begivenhetene i 1931 ga en klar demonstrasjon av Irans avhengighet av den kapitalistiske verdensøkonomien og hvordan utviklingen av den kapitalistiske verdensøkonomien og hvordan utviklingen av hele Irans økonomi (gjennom den dominerende posisjon oljesektoren hadde fått i økonomien) ble påvirket av de sykliske fluktuasjonene og krisetendensene i den kapitalistiske markedsøkonomien.

I 1932 opphevet Irans parlament (med sjahens velsignelse) konsesjonsavtalen med APOC i protest mot APOCs politikk i 1931. Men Iran hadde ikke politisk styrke til en avgjørende konfrontasjon med imperialismen, og den nye konsesjonen som ble undertegnet i 1933 representerte ikke noen avgjørende forskyving av styrkeforholdet mellom utenlandsk kapital og den iranske staten når det gjaldt kontroll over tilegnelsen av overskuddet som var skapt i den iranske oljeindustrien. Den viktigste endringen var at Irans inntekter fra oljeindustrien heretter skulle beregnes i forhold til den kvantitative eksporten av råolje og ikke lenger i forhold til profitten til selskapen involvert i oljeindustrien i Iran. Dermed økte Irans andel av verdiene som ble skapt på grunnlag av eksport av landets viktigste naturressurs. Men fortsatt var fordelingen av profitten uttrykk for et ulikt bytte mellom den iranske stat og verdenskapitalismen (her representert ved APOC og den britiske regjering). I 1952 offentliggjorde Iran følgende offisielle formulering m.h.t. den ulike fordeling av profittene som ble realisert på grunnlag av eksport av iransk råolje:

Fram til 1950 har selskapet (APOC, etter 1935 AIOC - Anglo-Iranian) og dets datterselskaper fra sine inntekter betalt \$ 1680 mill. i skatter og avgifter og utbytte til den britiske regjering, inkludert \$ 500 mill. i rabatter til det britiske Admiralitet. Andre aksjonærer har mottatt \$ 170 mill., mens Iran bare har mottatt \$ 450 mill., eller bare 9 pct. av den totale profitt."¹¹

Hvilke effekter fikk oljeinntektene i den iranske økonomien? I den første perioden, 1901-1925, ble oljeinntektene direkte brukt til å finansiere uproduktivt konsum for sjahen og hans familie. Men

---

11) "Iran Presents Its Case for Nationalization", The Oil Forum, mars 1952, s. 82-89.

etter 1925 ble oljeinntektene innkorporert i det generelle statsbudsjettet og brukt til å dekke statens løpende utgifter og militærutgifter. Bare i spesielle tilfeller ble oljeinntektene brukt til å finansiere spesifikke investeringer i utviklingsprosjekter.

Mellom 1920 og 1930 utgjorde oljeinntektene totalt £ 10,5 mill., fra 1931 til 1940 £ 26,9 mill. og fra 1941 til 1951 £ 82.0 mill.¹² Det var altså snakk om svært små beløp i forhold til dagens inntektsnivå. For hele perioden 1910 til 1950 gjelder det at oljeinntektene aldri oversteg 15 pct. av regjeringens totale inntekter i skatter og avgifter.¹³ Men likevel sto oljeinntektene for en vesentlig del av Irans inntekter i fremmed valuta. I perioden 1947-50 utgjorde oljeinntektene pluss utenlandsk valuta som betaling for AIOCs utgifter i Iran mer enn 66 pct. av Irans totale inntekter i utenlandsk valuta.¹⁴

Når det gjelder den direkte virkning på økonomien, kan vi skille mellom bruk av råolje som råstoff for industrialisering (forward linkages) og bruk av innsatsfaktorer fra iransk økonomi i oljeindustrien (backward linkages).

AIOC bygde riktignok opp en omfattende raffineringsskapasitet for råolje i Iran (Abadan-raffineriene) men hadde ikke til hensikt å engasjere seg i noen som helst annen aktivitet i Iran som ikke direkte var knyttet til utvinning og eksport av olje.

Det var videre en uttrykt politikk fra AIOCs side at iransk kapital ikke skulle delta i selskapet - AIOC skulle være et selskap helt eid av engelsk kapital. Det ble heller ikke gjort noe forsøk på låneopptak på det iranske kapitalmarkedet. Omtrent alle varer som AIOC hadde bruk for i den iranske oljeindustrien, ble importert, sjøl i tilfeller hvor konsumvarer kunne blitt kjøpt lokalt.

Utenlandsk kapital gikk bevisst inn for at oljeindustrien i Iran skulle beholde sin enklave-karakter og være mest mulig isolert fra annen økonomisk aktivitet i Iran.

---

12) Disse tallene er sammenfattet fra tabellmateriale i Jahangir Amuzegar og M. Ali Fekrat, Iran: Economic Development under Dualistic Conditions, Chicago og London: The University of Chicago Press, 1971, s. 18-19.

13) Opplysninger hentet fra United Nations, Public Finance Information Papers (Iran), New York, udatert, gjengitt i Amuzegar og Fekrat, op.cit., del I, og Fesharaki, 1976, op.cit.

14) Amuzegar og Fekrat, op.cit., s. 23.

Mossadegh ble valgt til statsminister i 1951 og styrtet i et kupp i 1953 av en allianse av sjahen, ledende offiserer i hæren, godseiere og amerikanske og britiske interesser, som i hovedsak brukte CIA til å sette sine intensjoner ut i livet.¹⁵

Nasjonaliseringen av oljeindustrien i 1951 var resultat av en omfattende politisk mobilisering. Fra 1937 til 1950 ble oljeeksporten fra Iran tredoblet, samtidig som massenes levekår ble forverret.¹⁶ I april 1951 vedtok det iranske parlamentet et forslag om nasjonalisering av oljeindustrien i landet som representerte en åpen konfrontasjon med de internasjonale oljemonopolene. Den iranske regjering krevde full eiendomsrett til oljereservene og produksjonsutstyret i Iran og overtok den fysiske kontrollen over oljeinstallasjonene. Regjeringen tilbød videre å levere samme kvantum olje som før til de tidligere eierne og innlede forhandlinger om kompensasjon til AIOC for realverdien av de investeringene som ble nasjonalisert.

Mossadeghs nasjonalisering var altså en langt mer fundamental trusel mot oljemonopolenes reelle kontroll over oljeproduksjonen i Iran enn tidligere krav om en større andel av den realiserte merverdi. Reaksjonen fra AIOC og den britiske regjering var fullstendig avvisning av de iranske kravene og økonomisk blokade av Iran.

Etter Mossadeghs fall ble det i august 1954 innledet forhandlinger mellom NIOC (National Iranian Oil Company - statsselskapet som var opprettet etter nasjonaliseringen i 1951 for å ta over driften av AIOCs installasjoner) og et internasjonalt konsortium av oljeselskaper.¹⁷

-
- 15) CIAs innblanding i kuppet mot Mossadegh er dokumentert i Nirumand, op.cit., s. 78 ff., som også siterer fra ledende massemedia i vestlige land for å dokumentere at CIAs innblanding tas for gitt. Men også i Iran under de siste år av sjahens regime ble det politisk mulig å antyde at USAs etterretnings-tjeneste var innblandet i kuppet mot Mossadegh.
  - 16) En indikator på stigende absolutt fattigdom er at det gjennomsnittlige daglige konsum av kalorier i Iran sank fra 2010 i perioden 1934-39 til 1811 i perioden 1946-49, ifølge U.N. Department of Economic Affairs, Review of Economic Conditions in the Middle East 1951-52, New York, 1953, s. 13.
  - 17) Aksjekapitalen i konsortiet ble fordelt med 40% til British Petroleum, 14% til Shell, 7% hver til de fem amerikanske selskapene Exxon (eller Standard Oil of New Jersey som navnet den gang var), Texaco, Mobil og Gulf, 6% til det franske CFO og 5% til Irico-gruppen som består av noen "mindre" amerikanske selskaper: Atlantic Richfield, Charter Oil, American International Oil Company og Standard Oil of Ohio (SOHIO).

Konsortium-avtalen av 1954 anerkjente Irans juridiske eiendomsrett til råvarer og produksjonsutstyr i den iranske oljeindustrien. Men de facto forble kontrollen i hendene på de internasjonale oljemonopolene ved at konsortiet opprettet to datterselskaper som av NIOC fikk i oppdrag å drive hele den iranske oljeindustrien. Som "eier" av oljekildene måtte NIOC bære utgiftene til vedlikehold og modernisering av produksjonsutstyret. Det er beregnet at Iran i 1958 brukte 67.2 mill. \$, på slike utgifter, noe som svarte til 27.4 pct. av de totale oljeinntektene i 1958.¹⁸

Konsortium-avtalen fra 1954 var med mindre modifikasjoner operativ fram til 1971. Eksporten av råolje vokste raskt fra midten av 50-tallet og ble mer enn tidoblet i perioden 1956-74. Dermed økte også den iranske statens inntekter fra oljeindustrien tilsvarende. Men økningen i inntektene pr. eksportert tonn olje var marginal, fra 5.73 \$/tonn i 1956 til 6.82 \$/tonn i 1970, slik at realverdien av de statlige oljeinntektene sank på 60-tallet når vi korrigerer for inflasjonsraten på verdensmarkedet.

I 1971 skjedde det viktige endringer i internasjonal oljeindustri. De store økningene i oljeprisene i 1973 var resultat av en langvarig kamp fra olje-eksporterende land i den 3. verden for nasjonal kontroll over oljeindustrien og økt andel av de verdiene som ble skapt og realisert i form av kapitalistisk profitt på grunnlag av råoljeeksport fra den 3. verden. De første omfattende prisøkningene kom etter Tehran-avtalen i februar 1971. Flere olje-eksporterende stater tok senere opp nye forhandlinger med de utenlandske oljemonopolene, og den iranske regjering forhandlet seg fram til en ny avtale med konsortiet i juli 1973. Til og med framstillinger som stiller seg positive til sjah-regimet innrømmer at 1973-avtalen i realiteten innebar en realisering av intensjonene i Mossadeghs nasjonaliseringsplaner fra begynnelsen av 50-tallet.¹⁹

1973-avtalen økte den iranske statens andel av merverdien som i form av kapitalistisk profitt ble realisert i den iranske oljeindustrien og sikret regjeringen kontroll over beslutninger m.h.t. produksjonsvolumet for olje i Iran i perioden 1973-93.

Men statlig kontroll over utvinningstakten betyr ikke nødvendig-

---

18) Jfr. hertil bl.a. Fesharaki, 1976, op.cit., tabell 8.2., s. 204, for data om den iranske statens inntekter fra oljeindustrien.

19) Jfr. f.eks. Fesharaki, 1976, op.cit., s. 57.

vis en politikk mer i overensstemmelse med folkets behov, enn politikken til de internasjonale oljemonopolene. Sjåhen satset gjennom bestemmelsene i 1973-avtalen på en raskt ekspansjon av oljeproduksjon og oljeinntekter. Etter 1993 ville det etter 1973-avtalens produksjonsmål ikke være mer olje i Iran enn til å dekke innenlandsk konsum. Produksjonen skulle økes til 7.6 mill. bbl./d. (fode pr. dag; 1 fad=159 liter) og holdes på dette nivået til reserven begynte å ta slutt.

På 60-tallet utgjorde oljeinntektene mellom 45 og 54 pct. av de totale statsinntektene²⁰ og oljeinntektenes andel av den iranske statens inntekter i utenlandsk valuta var 43 pct. i 1956-57, 76 pct. i 1964-65, 53 pct. i 1968-69 og 66 pct. i 1973-74.²¹ I sin sammenfatning av oljesektorens betydning for iransk økonomi refererer Fereidun Fesharaki til input-output matriser fra midten af 60-tallet som indikerer at for å produsere olje for 100 rials trengs det tilførsel av varer fra andre sektorer for 7,3 rials og disse sektorene blir til gjengjeld tilført oljeprodukter til en verdi av 8,4 rials.²²

Et viktig krav fra u-landene i internasjonale forhandlinger har vært å øke bearbeidingsgraden i råvareeksport fra land i den 3. verden. I perioden etter 1951 har en synkende del av oljeeksporten fra Iran blitt raffinert i landet. Raffineringskapasiteten har ikke blit utbygd i samme takt som oljeproduksjonen. I 1957 ble 42.8 pct. av oljeproduksjonen raffinert i Iran, i 1964 var andelen sunket til 21.6 pct. og i 1975 ble bare 12.8 pct. av Irans oljeproduksjon raffinert i landet.²³

Den iranske oljeindustriens ekspansjon på 60- og 70-tallet førte heller ikke til noen økning av sysselsettingen i oljeindustrien. Tvert imot sank antall produksjonsarbeidere i oljeindustrien fra 47.477 i 1958 til 24.931 i 1972.

Kapital- og teknologi-intensiv utvikling av den iranske oljeindustrien gjorde at iransk industris muligheter for å levere produktionsutstyr faktisk minsket. Unntaket er en fabrikk i Ahwas for å produsere stålrør til oljeindustrien som ble åpnet i 1968. Men

---

20) Amuzegar og Fekrat, op.cit., s. 36.

21) Fesharaki, 1976, op.cit., tabell 6.2., s. 133.

22) Fesharaki, 1976, op.cit., s. 148.

23) Nirumand, op.cit., s. 102 og NIOC, Iranian Oil Industry in 1975, Tehran, 1976.

denne fabrikken oppfylte ikke produksjonsmålsettingene på 70-tallet og det ble offisielt innrømmet at rørene som produseres i Ahwas ble dyrere enn om de skulle vært kjøpt på det internasjonale marked.²⁴

Konklusjonen på denne analysen er for det første at sjahregimets politikk når det gjelder utviklingen av iransk oljeindustri stort sett fallt sammen med interessene til internasjonal oljekapital. De internasjonale oljemonopolene (representert ved konsortiet) og den iranske staten under sjahen hadde til hensikt å maksimere oljeeksporten for å realisere mest mulig merverdi raskest mulig. Uttømming av Irans oljereserver på kortest mulig tid var den mer eller mindre eksplisitt uttrykte målsettingen. Motsetningen mellom den iranske staten og internasjonal oljekapital gjaldt stort sett bare fordelingen av profitten realisert gjennom eksport av iransk olje.

4. Produktivkreftenes og klassenes utvikling i Iran fram til 70-tallet

I løpet av det 20. århundre har det skjedd omfattende endringer i produktivkrefter og produksjonsforhold i den iranske samfunnsformasjonen. Industriens betydning har økt. De kapitalistiske produksjonsforholdene i den framvoksende industrien har konstituert arbeiderklassen og borgerskapet som de antagonistiske klassekreftene i Iran, og ført til viktige endringer i styrkeforholdet internt i den herskende klassen.

4.1. De materielle produktivkrefters vekst

Ved inngangen til det 20. århundre var Iran et tilbakeliggende jordbrukssamfunn, men med en ganske høyt utviklit enkel vareproduksjon i form av familieforetak som produserte, omsatte og reparerte enkle redskaper og maskiner.

Det er foretatt beregninger som viser at de totale investeringene foretatt i 1900 var ca. 300 mill. rials.²⁵ Vekstraten i investeringene var svært lav, bare 0.5 pct. pr. år i perioden 1900-08.

Hvis vi går fram til 60-tallet, finner vi i 1962 en akkumulert

---

24) Fesharaki, 1976, op.cit., s. 143.

25) Julian Bharier, Capital Formation in Iran 1900-65, upublisert Ph.D. avhandling, London University, 1969, s. 5-6 og s. 126-132.

investeringsverdi i industrien på 47 mia. rials. Av dette sto verdien av land for omlag 7 mia. rials, bygninger 11 mia. og investeringene i maskiner og verktøy for 29 mia. rials.²⁶ Altså utgjorde investeringene i maskiner og redskaper 62 pct. av de akkumulerte industriinvesteringene inntil 1962. Fra slutten av 1950-årene skjer det en rask vekst i investeringer ("gross domestic fixed capital formation") i Iran. Nyinvesteringer i industrien i 1962 utgjorde mer enn 10 pct. av de akkumulerte industriinvesteringene inntil 1962. Den raske ekspansjonstakten i industriinvesteringene førte også til at maskinenes andel av totale industriinvesteringer økte til 72 pct. i 1965.²⁷

Industriens raske vekst førte til omfattende endringer i den sektorielle sammensetning av brutto nasjonal produkt ("gross national product" - G.N.P.). Mens jordbruket utgjorde mellom 80 og 90 pct. av G.N.P. de første par tiår av det 20. århundre, sank andelen til 50% i løpet av 1930- og 1940-årene. Jordbrukets andel var 33 pct. i 1959 og var redusert til 23 pct. innen utgangen af 1960-årene.²⁸ Gruvedrift, oljeproduksjon og industri, som praktisk talt ikke eksisterte i år 1900, utgjorde en andel av G.N.P. i 1969 på 30 pct. Service sektorer, definert i vid betydning som all aktivitet utenom jordbruk, ekstraktive industrier (gruvedrift og oljeproduksjon) og industri, økte fra 10-20 pct. av G.N.P. i 1900 til omlag 45 pct. i 1969.

På grunn av manglende statistisk materiale er det vanskelig å beregne G.N.P.-verdier og totale investeringer i absolutte tall, men det er rimelig å anta at G.N.P. i faste (1959) priser utgjorde 60-70 mia. rials i 1900 og 640 mia. rials i 1970. Tilsvarende beregninger for totale investeringer i konstante (1965) priser viser en økning fra 5.3 mia. rials i 1900 til 100.9 mia. rials i 1965.²⁹

I løpet av det 20. århundre har den iranske økonomien gradvis blitt mer integrert i det kapitalistiske verdenssystemet. Oljeindustrien er selvsagt den viktigste årsak til at utenrikshandelen

---

26) Plan and Budget Organization, Statistical Yearbook 1966, Tehran, udatert, s. 255.

27) Statistical Yearbook 1966, op.cit., s. 257.

28) Julian Bharier, 1971, op.cit., s. 59-61.

29) Bharier, 1971, op.cit., s. 58-59 og Bharier, 1969, op.cit., s. 126 ff.

har økt raskere enn både investeringer og brutto nasjonalprodukt i Iran. Mens verdien av Irans eksport i år 1900 i løpende priser var 147 mil. rials, var den i 1968 151.777 mil. rials. Tilsvarende steg importen i løpende priser fra 866 mil. rials i 1924 til 106.724 mil. rials i 1968. I 1968 utgjorde verdien av olje-eksporten 89.3 pct. av den totale eksportverdien.³⁰

En interessant indikator på verdensmarkedets betydning for produktivkreftenes vekst i Iran er forholdet mellom kapitalvarer produsert i Iran og importerte kapitalvarer i de totale nye investeringene. Andelen importerte kapitalvarer i de samlede investeringene utgjorde 6 pct. i perioden 1900-10, 17 pct. i perioden 1911-20 og mellom 20 og 25 pct. i første halvdel av 1920-årene. I 1929 var andelen hele 51 pct. og fram til andre verdenskrig fluktuerte denne andelen ganske mye. Etter et lavmål i 1943 (5 pct.) økte andelen av utenlandske kapitalvarer i den samlede investeringer jevnt fram til 1960 (41 pct.) og lå mellom 31 og 37 pct. i perioden 1961-65. Tilsvarende sank andelen av iransk produserte maskiner i det samlede investeringsvolum fra 35 pct. i 1900 til 7 pct. i 1959. I perioden 1961-65 lå denne andelen mellom 10 og 13 pct.³¹

4.2. Klassestruktur og produksjonsforhold

Denne analysen bygger på at det er kapitalistiske produksjonsforhold som dominerer i dagens iranske samfunn, mens før-kapitalistiske produksjonsforhold var dominerende i begynnelsen av dette århundret. Dette betyr samtidig at vi går ut fra at den dominerende antagonistiske klasse motsetning har endret seg fra motsigelsen mellom godseiere og bondemasser til motsigelsen mellom borgerskap og arbeiderklasse i det periferkapitalistiske vekstsamfunn som sjåhen forsøkte å bygge opp på 60- og 70-tallet.

I jordbrukssektoren ble kapitalistiske produksjonsforhold dominerende gjennom jordreformene på 60-tallet.³² Motsigelsen mellom

---

30) Ministry of Economy, Foreign Trade Statistics of Iran, 1900-64, på farsi, Tehran, 1966, s. 13-15, Ministry of Finance, Yearbook of Foreign Trade Statistics of Iran, 1968, Tehran, 1969.

31) Bharier, 1969, op.cit., s. 130-31.

32) Dette utsagnet presenteres her uten empirisk og analytisk underbygning. En detaljert beskrivelse av hvordan før-kapitalistiske produksjonsforhold i jordbruket ble transformert til private eiendomsforhold og vareproduksjon fins i Ann K.S. Lambton, The Persian Land Reform 1962-1966, London: (Noten forts.) ...

godseiere og bønder ble transformert til en "trialektikk" mellom kapitalistiske landbruksprodusenter, selveiende småbrukere og landløse jordbruksarbeidere. Jordbruksreformene førte også til viktige marginaliserings- og proletariaserings-prosesser. Bønder og leilendinger ble omformet til en omfattende arbeiderklasse på landsbygda (intra-sektoriell transformasjon) og gjennom migrasjon fra landsbygda til byene til arbeiderklasse og marginaliserte masser i byene (inter-sektoriell transformasjon). I Iran er bybefolkning definert som folk som bor på steder med mer enn 5000 innbyggere. Det er beregnet at 21 pct. av den iranske befolkning bodde i byer i 1901 og det var først etter den andre verdenskrigen at migrasjon fra landsbygda for alvor skjøt fart. Bybefolknings andel var 21 pct. i 1934, 22 pct. i 1940, 31 pct. i 1956, 39 pct. i 1966, 42 pct. i 1972 og 44 pct. i 1977.³³ Irans totale befolkning steg fra omlag 10 millioner i 1903 til 30 millioner i 1969, slik at befolkningen med en årlig vekstrate på omlag 3 pct. på 70-tallet skulle ha passert 38 millioner i 1977.³⁴

Den herskende klassen i Iran under sjahens siste tiår hadde en helt annen sammensetning enn for 60-70 år siden.

For det første eksisterer ikke lenger klassen av før-kapitalistiske godseiere. De er enten omdannet til en klasse av jordbrukskapitalister eller de har investert kompensasjon for ekspropriert jord i industri og handelsvirksomhet i storbyene.

Det iranske borgerskapet var ved inngangen til det 20. århundrede i all hovedsak et handelsborgerskap som grunnleggende sett hadde en

---

... (Noten forts.)

Oxford University Press, 1969. En annen kilde som gir en god sammenfatning av den iranske jordreformen og en analyse av viktige agri-business prosjekter som ble satt igang rundt 1970 er Helmut Richards, "Land Reform and Agri-Business in Iran", MERIP Reports, nr. 43, desember 1975, s. 3-18.

33) Bharier, 1971, op.cit., s. 25 og Nader Fatahi og Stig Ericsson, Migrations Iranicae, Institutt for sosiologi, Lunds Universitet, mimeo, desember 1976, s. 12.

34) All offentlig statistikk i Iran, også befolkningsstatistikk er beheftet med store feilmarginer. Tallet 38 mil. innbyggere i 1977 er derfor ikke annet enn tilnærmet riktig. En kilde som bruker materiale fra folketellingen i 1966 som utgangspunkt estimerte en total befolkning i 1976 på mellom 34.5 og 35.2 mill. (M. Setoudeh-Zand, The Consequence of Iran's Rapid Population Growth on the Labour Force in Iran, i Papers, International Union for the Scientific Study of Population, Sydney Conference, 21.-25. august 1967, s. 415). Foreløpige tall fra folketellingen i 1976 antydte at folketallet allerede hadde nådd 40 mill. (Kayhan, 20. november 1976, s. 3).

nasjonalistisk politisk orientering fordi utenlandsk intervensjon bl.a. gjennom konsesjoner på utenrikshandel truet handelsborgerskapets objektive akkumulasjonsbetingelser. Fra 1930-årene har et industrielt borgerskap vokset fram i Iran. Politisk var også klassen av produktive kapitalister en nasjonal (og anti-imperialistisk) kraft fordi industrialiseringsprosessen i utgangspunktet tok form av imports substituering. Derfor sto industriborgerskapets interesser i motsetning til den internasjonale kapitals direkte investeringer i Iran og vareimport som konkurrerte med industribransjer i ferd med å bli bygd opp i Iran.

Først fra midten av 60-tallet var det mulig å identifisere framveksten av et finansborgerskap i Iran gjennom sammensmeltingen av bankkapital og industriell produktiv kapital enten organisatorisk i form av aksjeselskaper eller formidlet gjennom industrikapitalens samarbeid med statlige investeringsbanker. Den kapitalistiske produksjonsmåten ekspansjon hadde på midten av 1970-tallet nådd et nivå som tvang fram en ekspansjon på verdensmarkedet. Gjennom denne prosessen ble det iranske industriborgerskapets funksjon som nasjonalistisk politisk kraft svekket til fordel for en komprador-karakter i forhold til den kapitalistiske verdensøkonomien.

Innenfor det iranske borgerskapet var det på 70-tallet industriborgerskapet som dominerte over handelsborgerskapet. Men også innenfor handelsborgerskapet har det skjedd viktige endringsprosesser. De ledende skikt av handelsmenn har gradvis blitt mer integrert i det internasjonale marked for varebytte. Den ledende representant for det iranske handelsborgerskapet på 60- og 70-tallet var ikke lenger bazaar-handelsmannen, men et kapitalistisk handelsforetak som hadde forbindelser med industrilandene som sitt viktigste virkefelt.

Det tradisjonelle bazaar-system var ikke bare et system for varebytte, men også et (ikke-institusjonalisert) finanssystem. Også veksten av nye finansinstitusjoner som i større grad har vært avhengige av internasjonale låneopptak for å finansiere investeringer i Iran har endret den økonomiske struktur i Iran og økt den iranske økonomis - og dermed også det iranske borgerskapets-avhengighet av det kapitalistiske verdenssystemet.

Det iranske borgerskapets grunnleggende politiske karakter gikk på 60-tallet over til å bli en komprador-karakter som ivaretok de

objektive interessene til det internasjonale borgerskapet når disse samsvarte med interessene til industri- og finanskapital i Iran. Men samtidig som komprador-skiktene i borgerskapet vant politisk hegemoni førte det også til en skjerping av motsigelser mellom dem og de nasjonale skiktene. Bazaar-handelsmennene og håndverkere og mindre industrikapitalister som produserte for det innenlandske marked i Iran har på 60- og 70-tallet vært en viktig politisk kraft i kampen mot sjah-regimet og dets komprador-karakter i forhold til internasjonal kapital.

Parallelt med framveksten av et industrielt borgerskap i Iran har den sentrale statsmakt blitt styrket, både m.h.t. det byråkratiske statsapparat og det repressive statsapparat. Særlig etter sjahens "hvite revolusjon" i 1963 har det oppstått en hard konflikt mellom statsmakt og religiøse institusjoner. Gjennom jordreformene ble mullahenes økonomiske maktbasis alvorlig svekket. Men som begebenhetene i Iran i 1963 og framfor alt i 1978-79 har vist, klarte det vestlig orienterte sjah-regimet aldri å knekke mullahenes kulturelle og religiøse hegemoni over de iranske folkemassene.

Framveksten av en moderne arbeiderklasse representerer det viktigste nye elementet i klassestrukturen i Iran i dette århundret. Under den tidligste fasen av Irans industrialisering, var det bare et fåtall større industribedrifter. De aller fleste arbeiderne fantes i små håndverksmessige bedrifter. I 1928 var det i Tehran omlag 5000 små industriverksteder som sysselsatte 15.000 arbeidere.³⁵ Det viktigste unntaket var oljeindustrien, særlig oljeraffineriene og de petrokjemiske anleggene i Abadan. Allerede på 30-tallet var det 30-40.000 produksjonsarbeidere i Abadan.

Industriarbeidernes andel av den totale sysselsetting har økt i relativt omfattende grad de siste 20-30 årene fra 13.8 pct. i 1956 til 21.8 pct. i 1971. Derimot har andelen av industriarbeidere sysselsatt i store industribedrifter vært forbausende stabil inntil begynnelsen av 70-tallet.

Tekstilindustrien var viktig for utviklingen av et kjerneproletariat i Iran. I 1947 var 62 pct. (omlag 30.000) av arbeiderne i større industribedrifter sysselsatt i tekstilindustrien.³⁶

---

35) Tehran Municipality, Second Yearbook of Statistics of Tehran City, Tehran, 1932.

36) Bharier, 1971, op.cit., s. 181.

Andelen yrkesaktive i forhold til den totale befolkning har blitt gradvis redusert i løpet av det 20. århundre fra 37.2 pct. i 1906 til 23.1 pct. i 1971, og reduksjonen har faktisk vært økende for hvert ti-år som har gått. Men den raske befolkningsøkningen betyr at den totale yrkesaktive befolkning har økt fra 3.8 mill. i 1906 til 7.2 mill. i 1971, og økningen har vært raskest for industriarbeiderne, som i absolutte tall har blitt omlag fordoblet fra 0.8 mill. til 1.6 mill. i perioden 1956-71.

Det viser seg at veksten i industriens produksjonsverdi har vært betydelig raskere enn veksten i den produktive sysselsetting. Dette indikerer en vekst i kapitalens organiske sammensetning i industri-sektoren i Iran gjennom økende organisk sammensetning i eksisterende industribransjer og introduksjon av nye industribransjer med en gjennomsnittlig høyere organisk kapitalsammensetning enn f.eks. i tekstilindustrien. Et forsøk på å beregne den organiske kapitalsammensetning for ulike industribransjer i Iran i 1971 viser at nye bransjer som kjemisk industri, maskinindustri og metallurgisk industri alle hadde en organisk kapitalsammensetning som lå betydelig over tekstilindustrien, hvor det også var stor forskjell mellom teppeproduksjon og annen tekstilindustri.³⁷

5. Industriell planlegging

5.1. Statsintervensjonisme og historisk utvikling av industriell planlegging

Statsintervensjonisme i den iranske industrialiseringsprosessen var ikke et fenomen som oppsto på 1970-tallet. Det første forsøk på statslig styring av den økonomiske utvikling i Iran manifesterte seg i 1949 i form av den første nasjonale utviklingsplan (1949-1956), som riktignok aldri kom lenger enn at staten fikk etablert et planleggingsapparat som senere kunne overføre abstrakte prinsipper for statslig økonomisk politikk til konkrete tiltak - Plan Organization.³⁸ Fra 1960-tallet skjer det en rask ekspansjon av den andre formen for statsintervensjonisme i industrien, nemlig

---

37) Asbjørn Løvbræk, State Interventionism, Industrial Growth and Planning in Iran, magisteravhandling, mimeo, Instituttet for sosiologi, Universitetet i Oslo og Institutt for fredsforskning, 1977, tabell 16, s. 295.

38) Farhad Daftary, Development Planning in Iran: A Historical Survey, Tehran, mimeo, udateret, s. 1.

direkte statlig eiendomsrett til produksjonsmidlene i form av statskapitalistiske foretak i nøkkelindustrier som olje og metallurgisk industri.

Fram til 1973 var det gjennomført fire nasjonale utviklingsplaner i Iran. Den andre utviklingsplanen var en 7-års plan for perioden september 1955-september 1962, som kan karakteriseres som en sektoriell plan for utbygging av offentlig infrastruktur som skulle tjene enkeltpitalens akkumulasjon.³⁹ Investeringer i prosjekter for direkte vareproduksjon utgjorde mindre enn 20 pct. av de totale investeringene og planen har blitt kritisert for dens "manglende behandling av behovet for å opprettholde en viss balanse mellom utvikling av ulike sektorer".⁴⁰

7-årsplanen 1956-62 ble riktignok "oppfylt" ved at alle finansielle ressurser ble investert, men de kvantitative produksjonsmålene ble ikke realisert. For eksempel skulle det for 10.6 mill. rials bygges 10.000 km veier. Resultatet ble 5.500 km som kostet 18.2 mia. rials.⁴¹

Den tredje utviklingsplanen, 1962-1967, kan best sammenfattes med stikordet "vekst uten utjevning". Selv om de generelle målsettingene understreket at sysselsetting og en jevnere inntektsfordeling var like viktig som økonomisk vekst, viser iverksettelsen av planen at:

"Sammenlignet med målsettingen om økonomisk vekst ble målsettingene om sysselsetting og inntektsfordeling tillagt relativt marginal vekt".⁴²

Som vi tidligere påpekte sank den yrkesaktive del av den iranske befolkningen raskere på 60-tallet enn noen gang tidligere. Med en befolkningsvekst på 3.7 millioner i perioden 1962-1967 ville det

---

39) Jfr. Løvbræk, 1977, op.cit., kap. 4, som gir en sammenfatning av de fire første utviklingsplanene i Iran. Daftary, op.cit., omfatter også en historisk oversikt over statlig planlegging i Iran. Den mest detaljerte og samtidig en analytisk framstilling av det tidlige plansystem i Iran er George B. Baldwin, Planning and Development in Iran, Baltimore: The John Hopkins Press, 1967, mens Firouz Vakil, Development Planning Techniques in Iran, mimeo, Tehran, 1974 gir en oversiktlig framstilling av plansystemets institusjonelle oppbygging og fagøkonomiske modeller.

40) Daftary, op.cit., s. 14.

41) Plan Organization, Progress Report on the Second Seven-Year Plan, Tehran: Plan and Budget Organization, 1964.

42) Daftary, op.cit., s. 21.

vært nødvendig med 0.9 mill. nye arbeidsplasser. Resultatet var 0.7 mill.⁴³

Ulikhetene i inntektsfordeling økte også substansielt på slutten av 60-tallet, særlig forholdet mellom gjennomsnittlig inntektsnivå i byene og på landsbygda. Dette forholdstallet varierte mellom 2.0 og 2.2 i perioden 1959 til 1965, men økte fra 2.0 i 1965 til 3.06 i 1971.⁴⁴

I løpet av siste halvdel av 60-tallet skjedde det viktige endringer i synet på den statskapitalistiske sektorens rolle. I plan-dokumentene for den tredje utviklingsplanen ble det anbefalt at den offentlige sektor skulle "begrense sin aktivitet til et lite antall sektorer i tungindustrien og bare investere i andre sektorer hvis den private sektor av en eller annen grunn ikke investerte i tilstrekkelig grad".⁴⁵ I motsetning til dette synet var en av de viktigste målsetningene med den fjerde nasjonale utviklingsplanen i Iran (1968-1972) å styrke den statskapitalistiske sektoren. Planen spesifiserte hvilke sektorer staten og privat kapital skulle investere i.

I en del utviklingsland har oppbyggingen av en statskapitalistisk sektor blitt legitimert med at den statskapitalistiske sektor skulle initiere en kapitalistisk akkumulasjonsprosess og selge statseiendom til private enkeltkapitaler etter at akkumulasjonsprosessen var blitt opprettholdbar. I Iran har aldri denne typen legitimering vært dominerende. I 1970 uttalte f.eks. sjahan at:

"Tungindustrien må tilhøre det offentlige og bli administrert av regjeringen som folkets representanter. Den iranske oljeindustrien vil aldri bli delt opp mellom et antall individuelle aksjeeiere og den nasjonale stålindustrien vil heller ikke bli solgt til den private sektor".⁴⁶

Ved inngangen til 70-årene hadde den statskapitalistiske sektor i iransk økonomi overskredet grensene for en primært tilretteleg-

---

43) Plan Organization, Third Plan 1341-1346, Final Report, Tehran, desember 1970, s. 144.

44) Farhad Mehran, Income Distribution in Iran: The Statistics of Inequality, Geneva: International Labour Office, World Employment Programme Research, WEP 2-23/WP 30, s. 12.

45) Plan Organization, op.cit., s. 50.

46) Address of the Shahanshah Aryamehr at the Historic Session at Plan Organization on 29 December 1970, Tehran: Imperial Government of Iran, undated, s. 15.

gende funksjon i forhold til enkeltkapitalenes akkumulasjonsbetingelser på samme måte som den kapitalistiske akkumulasjonsprosess i Iran var i ferd med å overskride samfunnsformasjonens grenser og internasjonaleseres i form av eksportorientert industrialisering.

5.2. Utviklingsbegrep og planleggingsideologi

For den iranske statens teknokrater under sjah-regimet var vekst synonymt med utvikling. De iranske økonomene Amuzegar og Fekrat definerer økonomisk utvikling som "en prosess som resulterer i at en økonomis reelle per capita inntekt øker over tid". Og de legger til at "noen økonomer har trukket et svært skarpt skille mellom økonomisk 'vekst', 'utvikling' og 'framskritt'... Selv om slike distinksjoner kan være viktige, refererer vår analyse til disse begrepene som synonyme".⁴⁷

Irans femte utviklingsplan (1973-78) ble lagt fram i juni 1973. De enorme økningene av oljeinntektene som følge av OPECs prisøkninger på råolje høsten 1973 gjorde at forutsetningene for den iranske statens økonomiske aktivitet ble fullstendig endret. Planen måtte revideres, og en ny versjon av den femte utviklingsplanen ble lagt fram i mai 1975.

Det iranske borgerskapets konsepsjon av den iranske samfunnsformasjonen slik den kommer til uttrykk i den opprinnelige 5. utviklingsplan, er et land som befinner seg i en overgangsfase mellom underutvikling ("tilbakeligggenhet") og industrialisert samfunnsformasjon ("moderne", "avansert"):

"Som resultat av en kontinuerlig økonomisk vekst og grunnleggende sosiale endringer i det foregående tiår er Iran nå raskt i ferd med å komme over i de avanserte stadier av sosial og økonomisk utvikling".⁴⁸

Den opprinnelige versjon av den 5. utviklingsplanen inneholder en eksplisitt formulering av abstrakte utviklingsmålsettinger i prioritert rekkefølge som rangerer sosial velferd og utjevning i fordeling av nasjonalinntekt foran opprettholdelse av en rask økonomisk vekst. Men i den reviderte planen har økonomisk vekst igjen fått prioritet framfor sosial rettferdighet og likhet. Det sies at

---

47) Amuzegar og Fekrat, op.cit., s. 2.

48) Plan and Budget Organization, Summary of the Fifth National Development Plan 1973-78, Tehran: PBO, juni 1973.

planen "tar sikte på å sikre rask vekst samtidig som man i den utstrekning det er mulig unngår de ugunstige bivirkningene som slik vekst kan bringe med seg".⁴⁹

I begge versjonene av den 5. utviklingsplanen er det en klar manifestering av motsetninger mellom de mest generelle utviklingspolitiske målsetningene, sektorielle målsetninger og praktisk-økonomiske beslutninger i form av sektorielle allokeringer av finansielle ressurser for å sette målsetningene ut i livet.⁵⁰ Disse motsetningsforholdene kom sterkest til uttrykk i den reviderte versjonen av den 5. utviklingsplanen.

I 1974 og 1975 opplevde Irans statsadministrasjon en veritabel "planleggingsboom". De finansielle ressursene som sto til disposisjon for teknokrater og planleggere ble framstilt som ubegrensede. Stort sett ble alle prosjekter formulert i detalj og med en viss teknisk kompetanse godtatt uten hensyn til overensstemmelse med de relative sektorielle finansielle allokeringene i den 5. utviklingsplanen.⁵¹

5.3. Kapitalismens ujevne utvikling: kvantitative målsetninger for økonomisk vekst i den 5. utviklingsplanen

5.3.1. Den opprinnelige versjon

I 1973 forutsa iranske planleggere at verdiskapingen i økonomien skulle vokse med 11.4 pct. pr. år i perioden fram til 1978. Men vekstratene var planlagt å være svært ulike, fra 5.5 pct. i jordbruket til 15.0 pct. i industrien. Realisering av disse planene ville medført en reduksjon av jordbrukets andel av den totale verdiskaping fra 16.6 pct. til 12.5 pct. og en tilsvarende økning i industriens og gruvedriftens andel fra omlag 20 til 23.2 pct. Disse relative, sektorielle forskyvingene i verdiskaping ble planlagt uten at industriens andel av de totale nyinvesteringene skulle overskride den andel industriproduksjon allerede utgjorde av G.N.P.

---

49) Plan and Budget Organization, A Summary of Iran's Fifth National Development Plan (1973-1978) revised, Tehran: PBO, mai 1975.

50) Jfr. Løvbræk, 1977, op.cit., kap. 5.

51) Basert på informasjon fra samtaler med iranske og utenlandske økonomer, særlig i PBO og Industriministeriet i Tehran i mai-juni 1976.

Dette innebar at det implisitt ble forutsatt at investeringer i industrien skulle være mer produktive enn investeringer i andre økonomiske sektorer.

Den planlagte fordeling av industri-investeringene mellom privat kapital og statskapital antydte at den statskapitalistiske sektor ikke skulle ekspandere vesentlig. Over 60 pct. av det totale investeringsvolum var planlagt å komme fra den private sektor. Derimot skulle den statskapitalistiske sektor innta en mer dominerende plass i investeringene i gruvedrift, og framfor alt i oljeindustrien, hvor den skulle stå for 60 pct. av de totale investeringene.

Den opprinnelige versjon av den 5. utviklingsplanen forutsatte en vekst i G.N.P. i løpende priser på 15.3 pct. pr. år, eller 11.4 pct. i konstante 1972 priser, etter som inflasjonsraten helt urealistisk var satt så lavt som 5.8 pct. pr. år. I 1972, det siste år av den 4. utviklingsplanen utgjorde det samlede investeringsvolum 254 mia. rials, dvs. 22 pct. av G.N.P. I løpet av planperioden var det forutsatt at de samlede investeringene skulle øke til 645 mia. rials i 1977, noe som ville tilsvare 27.5 pct. av G.N.P. Dette er en svært høy investeringsrate sammenlignet med andre periferkapitalistiske samfunnsformasjoner.

Den 5. utviklingsplanen forutsatte opprinnelig at den iranske staten skulle ta opp lån i utlandet for 8.3 mia. dollar eller 556 mia. rials for å finansiere underskudd på betalingsbalansen i forhold til utlandet. Irans inntekter i utenlandsk valuta ble estimert til 30.7 mia. dollar (2072 mia. rials), som skulle bli fordelt med 24.6 mia. dollar fra olje-eksport (80 pct.), 4.1 mia. dollar (13.5 pct.) fra annen vare-eksport og 2.0 mia. dollar (6.5 pct.) fra eksport av tjenesteytelser.

I 1972 var den yrkesaktive befolkning i Iran 9.2 mill. Den 5. utviklingsplanen forutsatte at antall sysselsatte skulle øke til 10.6 mill. i 1977. De største økningene var planlagt i industri og gruvedrift (760.000), servicenæringer (400.000) og bygningsindustrien (320.000), mens planen forutsatte en reduksjon av antall sysselsatte i jordbruket med 59.000. Resultatet av en realisering av disse planene ville selvsagt øke presset i retning av omfattende migrasjon fra landsbygda inn til de store byene.

Også innenfor den industrielle sektor finner vi store forskjell-

ler i vekstratene for værdiskaping og investeringer. De største investeringene var planlagt for metallurgisk, og kjemisk og petrokjemisk industri. Fire industribransjer skulle oppnå en vekstrate på over 20 pct. i værdiskaping: kjemisk og petrokjemisk industri, metallurgisk industri, bearbeiding av mineraler og mekanisk industri. Alle disse bransjene er i Iran karakterisert ved høy organisk kapitalsammensetting, kapitalintensiv teknologi og nære relasjoner med transnasjonale selskaper. Dette indikerer at de konkrete allokeringer av finansielle ressurser for industriinvesteringer sto i strid med de mer almene prinsipper om større vekt på arbeidsintensiv teknologi.

5.3.2. Sammenligning med den reviderte plan: forsterking av skjevheter

Under utarbeidelsen av den reviderte 5. utviklingsplanen var den dominerende ideologi i det iranske teknokratiet, at det ikke lenger eksisterte noen finansielle begrensninger for statslig planlegging på grunn av de økte oljeinntektene.

I samsvar med denne ideologien ble det formulert økonomiske retningslinjer for å internasjonalisere den iranske produksjonsstrukturen og sikre utenlandsk vareimport adgang til iranske markeder ved å fjerne tolltariffer og andre proteksjonistiske tiltak som var iverksatt for å bygge opp en importsubstituerende industristruktur i Iran.

Den reviderte 5. utviklingsplanen forutsatte at både iransk vare-eksport og kapitaleksport skulle ekspandere. Kapitaleksporten ble legitimert på tre måter: profitmaksimering, sikring av betingelsene for iransk vare-eksport gjennom investeringer i petrokjemisk industri og distribusjonssystemer for oljeprodukter og investeringer i høyproduktive sektorer hvor det kunne være fare for knapphet på verdensmarkedet eller for å sikre kontroll over tilgangen på avanserte teknologiske prosesser.

Den reviderte versjon av den 5. utviklingsplanen slår eksplisitt fast at importsubstitusjon ikke lenger skal være den primære målsetting for Irans industrialiseringsstrategi.

De totale investeringene skulle etter den reviderte 5. utviklingsplanen øke med 29.7 pct. pr. år i faste priser, slik at investeringsraten (forholdstallet mellom investeringer og G.N.P.) skulle

nå 28.6 pct. av G.N.P. i 1977 (mot 27.5 pct. i den opprinnelige versjon). Det forutsettes videre en langt raskere vekst i de statlige investeringene (31.8 pct. pr. år) enn i de private (17.7 pct. pr. år). I tidligere planer hadde den statskapitalistiske sektoren hele tiden vært avhengig av nye kapitaltilførsler fra statens generelle akkumulasjonsfond. I den reviderte utgaven av den 5. utviklingsplanen forutsettes det at de statskapitalistiske foretakene snart vil være i stand til å opprettholde kapitalakkumulasjonsprosessen gjennom intern akkumulasjon. Det sies at de statskapitalistiske foretakene nå "har skaffet seg tilstrekkelige finansielle ressurser til å kunne bli relativt uavhengige i utvidelsene av sin virksomhet".

De sektorielle forskjellene i vekstrater for brutto produksjonsverdi og verdiskaping er enda større i den reviderte versjonen enn i den opprinnelige versjon. Vekstraten i jordbruket ble planlagt til 7.0 pct. pr. år (5.5 pct. i den opprinnelige planen) og den planlagte industrielle vekstrate i verdiskaping ble satt til 18 pct. pr. år. På grunn av den enorme økning i netto nasjonal produkt som forutsettes i forhold til den opprinnelige planen - fra 2110 mia. rials til 3514 mia. rials i 1977 - blir det i den reviderte planen at jordbrukets andel av netto nasjonal produkt reduseres til 8 pct. og industriens andel til 16.1 pct. i 1977, mens oljeindustriens andel forutsettes å øke til 48.7 pct. i 1977 (mot 26.3 pct. i den opprinnelige versjonen av den 5. utviklingsplanen).

Økningene av oljeinntektene i 1973-74 førte også til grunnleggende endringer i Irans utenriksøkonomiske profil. Det ble i den reviderte 5. utviklingsplanen tatt sikte på å redusere låneopptak i utlandet til et minimum. Den iranske statens inntekter fra eksport av olje og naturgass i perioden 1973-78, som opprinnelig var estimert til 24.6 mia. dollar, ble nå korrigert til 102.2 mia. dollar.

Den planlagte økning av annen vare-eksport i forhold til den opprinnelige planen var minimal - fra 4.1 mia. til 4.9 mia. dollar. Derimot ble det i den reviderte planen forutsatt at vareimporten skulle nå 79.1 mia. dollar, mot 29.4 mia. dollar i den opprinnelige versjon. Sett på bakgrunn av at den iranske olje-eksporten (ifølge de planene som ble utarbeidet i 1973) vil opphøre i 1993 betyr forholdet mellom vareimport og annen vare-eksport enn olje og na-

turgass at den iranske industrialiseringsmodell (slik den ble formulert i den reviderte 5. utviklingsplanen) sto overfor en enorm oppgave. I løpet av mindre enn 20 år måtte vare-eksporten komme opp på et nivå tilsvarende dagens vareimport.

Investeringene i den reviderte planen var planlagt å bli mer kapitalintensive enn i den opprinnelige planen. Økningene i investeringsvolum var større enn økningen av nye arbeidsplasser. Mens den opprinnelige planen forutsatte en økning i sysselsetting på 1.4 mill. er tallet i den reviderte planen satt til 2.1 mill. Det ble lagt opp til en enda raskere økning av sysselsettingen i bygningsindustrien, fra 0.7 mill. sysselsatte i 1972 til 1.2 mill. i 1977. Den reviderte planens estimat av antall sysselsatte i industrien i 1977 viser bare en marginell økning i forhold til den opprinnelige versjonen av den 5. utviklingsplanen.

Hvis vi sammenligner de planlagte vekstratene for ulike industribransjer i de to versjonene av planen viser det seg at forskjellene i vekstrater er enda større i den reviderte planen enn i den opprinnelige versjonen. De planlagte vekstratene i verdiskaping varierer i den reviderte planen fra 11 pct. i tekstilindustrien til 38 pct. i mekanisk industri, mens det mangler tall for planlagte vekstrater i håndverksmessig småindustri. Rapporten om den reviderte 5. utviklingsplanen inneholder detaljerte kvantitative produksjonsmål for en rekke sektorer i tungindustrien, tekstilindustrien og produksjon av varige konsumvarer. Som vi skal se under gjennomgangen av den faktiske produksjonsutvikling i perioden 1973 - 1977, var både produksjonsmålsetningene og den faktiske produksjonsutvikling resultat av en strategi for statlig industriell planlegging som både forutsatte ekspansjon av det interne marked i Iran og ekspansjon på verdensmarkedet av iransk vare-eksport og kapitaleksport.

Men det var en sektor i det iranske samfunn som ifølge den reviderte 5. planen skulle ekspandere raskere enn noen av de produktive sektorene, nemlig det repressive apparat. I den opprinnelige versjon av planen var utgiftene til militæret og andre deler av det repressive apparat slått sammen med generelle administrative utgifter og utgjorde tilsammen 1065 mia. rials (15.8 mia. dollar). I den reviderte planen utgjorde de planlagte utgiftene til militæret alene 1969 mia. rials (29.2 mia. dollar). En ikke uvesentlig

del av styrkingen av det repressive apparat ble foretatt med sikte på å sikre den interne politiske systemstabilitet.

6. Plan versus realitet: Kapitalismens faktiske ujevne utvikling i perioden 1973-78

Ved inngangen til andre halvdel av 1970-årene framsto Iran som en periferkapitalistisk samfunnsformasjon med et enormt vekstpotensial. Iran var en av de største nettoeksportørene av energi, hadde utformet imponerende planer for å forsere den industrielle vekst og hadde et repressivt politisk regime som så ut til å være i stand til å sikre produksjonsprosessens reproduksjon og fortsatte ekspansjon.

Men under overflaten begynte kapitalismens ujevne utvikling å komme til uttrykk som manifeste krisefenomener. Sommeren 1977 sto følgende å lese i en pressemelding fra Tehran:

Iran innledet i dag rasjonering av elektrisitet i hovedstaden Tehran. Energiministeriet opplyser at ulike distrikter i byen kan regne med regelmessige utkoplinger på to timer for å redusere overbelastningen på Tehrans elektrisitetsforsyning.⁵²

Svikt i elektrisitetsforsyningen rammet ikke bare Tehrans innbyggere, men også industrien. Sommeren 1977 ble det rapportert at de fleste industribedrifter bare produserte 60 pct. av kapasiteten. Selv de petrokjemiske anleggene i Abadan måtte i enkelte perioder innstille produksjonen og aluminiumsverket i Arak rapporterte om 760 tilfeller av svikt i elektrisitetsforsyningen i perioden mars 1976 til mars 1977.⁵³

Den offisielle reaksjon på problemer av denne typen var at man under en periode med rask industriell vekst må forvente og akseptere visse "flaskehalser" i økonomien. Det er ikke vanskelig å lage omfattende empiriske oversikter over slike "flaskehalser" i den iranske økonomien i årene etter 1975. For eksempel kan det nevnes at ventetiden for å losse i Irans to største havner, Khorramshahr og Bandar-Shapur, var gjennomsnittlig 150 dager i 1975.⁵⁴ Slike

52) International Herald Tribune, 22. juni 1977.

53) Der Spiegel, nr. 34, 1977, s. 80.

54) Tehran Journal, 12. desember 1976. Det er blitt beregnet at den iranske regjering i 1975 betalte bøter på grunn av dødtid i iranske havner på gjennomsnittlig 1 mill. dollar pr. dag. The Economist, 20. desember 1975, s. 68.

"flaskehalser" som kunne observeres på samfunnets overflate var refleksjoner av mer fundamentale problemer og motsetningsforhold i det iranske samfunn som kom til uttrykk etter hvert som den industrielle vekstmodell i den 5. utviklingsplanen ble forsøkt satt ut i livet.

Den kvantitative utvikling av oljeproduksjon og eksport av oljeprodukter er selvsagt av avgjørende betydning for realisering av den iranske statens økonomiske politikk. Planene fra 1973 forutsatte at produksjonen for siste halvdel av 1970-årene skulle ligge på 7.6 mill., bbl./d. I 1973 og 1974 lå oljeproduksjonen over planene, men den nådde aldri opp mot planene i perioden 1975-79. Gjennomsnittlig produksjon i 1975 var 6.2 mill. bbl./d.⁵⁵ Perioden 1976-78 var preget av store fluktuasjoner i produksjonsvolumet for råolje. Produksjonen sank til 4.7 mill. bbl./d. i oktober 1976, mens eksporten i desember 1976 nådde 6.8 mill. bbl./d. for så å falle til 4.2 mill. bbl./d. i januar 1977.⁵⁶ Fram til regimets sammenbrud vinteren 1978-79 lå det maksimale produksjonsvolum i oljeindustrien på omlag 6.0 mill. bbl./d. Men i perioder var produksjonsvolumet betydelig lavere på grunn av tekniske problemer eller streik blant oljearbeiderne.

Prisene på olje steg raskere i 1976 og 1977 enn forutsatt i den reviderte 5. utviklingsplanen slik at svikten i oljeinntektene ble mindre enn svikten i den kvantitative oljeproduksjonen. Ved utgangen av planperioden (mars 1978) så det ut til at den iranske statens inntekter fra oljeindustrien "bare" skulle bli 500 mia. rials mindre enn estimatet i den reviderte planen fra mai 1975.

Også innenfor det iranske teknokratiet begynte det etter hvert å heve seg kritiske røster mot de overdimensjonerte vekstmodellene basert på urealistiske forventninger om framtidige oljeinntekter. Firouz Vakil fra Plan and Budget Organization hevdet for eksempel i 1975 at den raske uttømming av Irans oljereserver må føre til en strategi der staten akkumulerer et stort finansielt overskudd i den første del av perioden 1973-1992 som kan investeres i den siste del av dette tidsrommet.⁵⁷ Ellers risikerer man ifølge Vakil at den

---

55) National Iranian Oil Company, Iranian Oil Industry in 1975, Tehran: Iran Oil Industry, Public Relations, udatert, s. 23.

56) International Herald Tribune, 12. januar 1977.

57) Firouz Vakil, Determining Iran's Financial Surplus 1352-1371: Some Management Concepts, Tehran: The Institute for International Political and Economic

faktiske økonomiske aktivitet overskrider økonomiens absorberende kapasitet og skaper et ukontrollerbart inflatorisk press.⁵⁸

Den omtalte "planboom" tok slutt i begynnelsen av 1976 da det ble klart at oljeinntektene ville bli lavere enn forutsatt i den reviderte 5. planen, og prisen på importert kapitalutstyr betydelig høyere enn forutsatt. I mai 1976 ble en liste over 192 større utviklingsprosjekter utarbeidet av Plan and Budget Organization som enten ville bli forsinket eller strøket av planene.⁵⁹

På grunn av uttømming av oljereservene innen midten av 1990-årene, var perspektivet for de iranske planleggerne at Irans vare-eksport måtte ekspandere kraftig for å kompensere for den framtidige svikt i eksportinntekter fra oljeindustrien. Det var planlagt en svak økning i vare-eksporten for perioden 1973-77. Men fra 1973 til 1977 stagnerte Irans eksport av andre varer enn olje og naturgass målt i løpende priser og ved utgangen av 1977 var det klart at vare-eksporten bare ville bli omlag 70 pct. av målsetningen i den reviderte 5. utviklingsplanen (4.9 mia. dollar).⁶⁰ Derimot ser det ut til at planene for det kvantitative omfang av vareimport har blitt mer enn oppfylt.⁶¹ Framfor alt skjedde det en eksplosiv økning i importen av kapitalutstyr, målt i løpende priser. Mens den iranske staten utarbeidet detaljerte retningslinjer for direkte utenlandske investeringer, fantes det nesten ingen forsøk på å regulere handelen med teknologi. Produksjonsmidler og kunnskap om produksjonsteknikker ble importert nær sagt for enhver pris. Og prisene på kapitalvarer solgt til olje-eksporterende stater ble skrudd kraftig i været etter 1973. Det iranske borgerskapet gikk ut fra at det ek-

---

58) Ibid., s. 27.

59) Denne listen ble aldri offentliggjort av iranske myndigheter som heller ikke offisielt anerkjente dens eksistens. Prosjektene omfattet alt fra en plan om å bygge 6000 nye sykehussenger til motorveiprosjekter, Lewis M. Simons, "The Bloom is off Iran's Oil Boom", Washington Post, 21. februar 1976.

60) Statistikk som viser eksporten av andre varer enn olje og naturgass i perioden 1973-1977 er offentliggjort i Iran Trade and Industry, juli 1978, s. 5. Verdien av eksport av andre varer enn olje og naturgass var 42.8 mia. rials i 1973 og 41.4 mia. rials i 1977.

61) Planmålet for import i den reviderte 5. utviklingsplanen var 79.1 mia. dollar, dvs. omlag 5340 mia. rials. Dette tallet inkluderte våpenkjøp som det ikke er publisert detaljert statistikk for. Hvis vi antar at våpenkjøpene utgjorde 20 mia. dollar i perioden 1973-78 (et relativt moderat overslag) betyr det at den totale vareimport under den 5. utviklingsplanene såvidt overstiger planmålet i den reviderte planen.

sisterte en direkte korrelasjon mellom pris og kvalitet. Det ble snart klart at dette ikke var tilfellet. Et tidsskrift som artikulerte enkeltkapitalernes interesser skrev i 1977 om utenlandske produksjonsmidler importert til Iran:

"Vi må indrømme at ganske mange av maskinene og tjenesteytelsene som importeres er av svært dårlig kvalitet samtidig som prisen på dem ikke på noen måte står i forhold til deres verdi for vår økonomi. Markederne våre flyter over av maskiner og utstyr som enten er ubrukelig, øyerflødig eller mangler reservedeler og den nødvendige service".

Mens eksporten av andre varer enn olje og naturgass stagnerte på tross av forsøk på å binde olje-eksport til eksport av iranske industrivarer gjennom bilaterale handelsforbindelser,⁶³ steg vareimporten raskt fra år til år. Ved utgangen av den 6. utviklingsplanen (mars 1983) "vil utgiftene til vareimport nå 29 mia. dollar. Bare 20 mia. dollar kan skaffes til veie gjennom olje-eksport for å betale for denne importen".⁶⁴ Altså ville det vært nødvendig å øke eksporten av andre varer enn olje og naturgass fra omlag 0.6 mia. dollar i 1976-77 til nærmere 10 mia. dollar i 1983, noe som var helt urealistisk.

Den kvantitative produksjonsutvikling i industrien i perioden 1974-77 viste de strukturelle ujevnheterne i den industrielle vekst i praksis ble enda mer markante enn forutsatt på planleggingsstadiet.

De fleste prosjektene i tungindustrien ble forsinket, dyrere og produserte til slutt langt mindre enn planlagt produksjonskapasitet. Et illustrerende eksempel er Aryamehr stålverket ved Isfahan som i 1975 og 1976 oppga at produksjonen tilsvarte full kapasitet, nemlig 0.6 mill. tonn pr. år. Problemet var bare at dette var produksjonen fra smelteverket, mens derimot valseverket var ute av funksjon i lange perioder på opp til 3 måneder sammenhengende slik

---

62) Tehran Economist, nr. 1180, 29. januar 1977, s. 4.

63) Denne formen for binding mellom eksport av olje og industrivarer skjedde for det meste i form av barter-avtaler mellom Iran og øst-europeiske stater og land i den 3. verden. Avtalene ble utformet ved at Iran garanterte leveranser av olje i avtalte kvanta og til faste priser mot at den andre part garanterte å importere bestemte kvanta av iranske industrivarer.

64) Tehran Economist, nr. 1181, 5. februar 1977, s. 4. Senere ble planene for importøkning skåret ned til 9 pct. pr. år slik at importen i 1983 var beregnet å koste 23.4 mia. dollar. Jfr. Iran Trade and Industry, juli 1978, s. 4.

at produksjonen av stålplater og stålwire lå langt under den oppgitte kapasitet.⁶⁵ Planer trukket opp i 1973 forutsatte at Aryamehr stålverket skulle utbygges til en produksjonskapasitet på 1.9 mill. tonn i 1975 og 4.0 mill. ton i 1980. I august 1977 var planene revidert slik at 1.9 mill. tonn skulle nås i 1978 og den tredje utbyggingsfasen (4 mill. tonn) skulle fullføres i 1983.⁶⁶

Listen over lignende motsetninger mellom "oppfylling" av de finansielle investeringsplanene og et produksjonsvolum langt under planlagt kapasitet i tungindustrien, er omfattende. Her skal vi bare referere til to andre prosjekter. Maskinverktøyfabrikken i Arak startet produksjonen i 1972 og skulle da ha en planlagt kapasitet på 30.000 tonn. Planlagt kapasitet for 1977 i den reviderte versjon av den 5. utviklingsplanen var 75.000 tonn, mens den faktiske produksjon i 1976 bare var 14.000 tonn.⁶⁷ Også en annen maskinverktøyfabrikk, i Tabriz, startet produksjonen i 1972 med en planlagt kapasitet på 10.000 tonn, som skulle øke til 30.000 tonn innen 1977. Den faktiske produksjon var 6.000 tonn i 1974 og 10.400 tonn i 1976.⁶⁸

Innenfor tungindustrien var det stort sett bare den petrokjemiske industri som oppfylte de kvantitative produksjonsplanene fordi det ikke ble lagt noen restriksjoner på tilgangen til finansielle ressurser for olje-sektoren. På tross av enorme investeringer var markedsverdien av produktene fra den petrokjemiske industri i 1976 bare 14.7 mia. dollar, eller 2.1 pct. av markedsverdien av den samlede industriproduksjon.⁶⁹

I lettindustrien var det fra 1974 til 1977 omfattende produksjonssvikt i forhold til planerne i en del bransjer som produserer for å dekke grunnleggende behov. Produksjonen av f.eks. sukker, bomullstekstiler og syntetiske tekstiler og papir økte i en viss utstrekning fra 1973 til 1977, men for alle disse bransjene var produksjonsøkningen betydelig mindre enn forutsatt i den reviderte

---

65) Dette er basert på informasjon fra en av de ytterst få utenlandske ekspertene som fikk besøke Aryamehr stålverket i første halvdel av 1976.

66) Iran Trade and Industry, vol. 10, nr. 4, april 1976, s. 30 og nr. 5, mai 1976, s. 29.

67) Iran Trade and Industry, vol. 10, nr. 8 & 9, august-september 1977, s. 73.

68) "A Survey of Iran", The Economist, 28. august 1976, s. 35 og Iran Trade and Industry, vol. 10, nr. 8 & 9, august-september 1977, s. 73.

69) Iran Trade and Industry, ibid., s. 67.

5. utviklingsplanen. Produksjonen av sement økte fra 3.6 mill. tonn i 1973 til 6.1 mill. tonn i 1976, mens planmålet for 1977 var 20 mill. tonn.⁷⁰

Derimot var det en del industribransjer som etter 1973 opplevde en overakkumulasjon som i 1977-78 slo ut i klassiske overproduksjonskriser. Dette var særlig bransjer som produserer såkalte varige forbruks-goder. Produksjonen av fjernsynsapparater var 17.000 sett i 1973 og økte til 300.000 sett i 1976, mens den reviderte 5. utviklingsplanen forutsatte en produksjon i 1977 på 720.000 sett. I Iran ble det i 1973 produsert 100.000 telefonapparater. I 1976 var produksjonen økt til 270.000 apparater, mens produksjonsmålet for 1977 var 240.000 apparater. Også når det gjelder kjøleskap skjedde det en enorm produksjonsøkning, fra 184.000 i 1973 til 500.000 i 1976.

Videre var produksjonen av transportmidler på vei inn i en overproduksjonskrise i 1977 fordi iransk produksjon måtte konkurrere med import. I 1977 ble det for eksempel rapportert at mer enn 2.000 lastbiler produsert i Iran sto og rustet i stykker på en lagerplass utenfor Ahwaz.⁷¹

Overakkumulasjon i spesielle sektorer var dels et resultat av enkeltkapitalenes anarkiske konkurranse, men dels var den også resultat av en bevisst statlig strategi basert på ideologien om et ekspanderende internt marked for konsummidler i Iran og markedsadgang til de industrialiserte land for industrivare-eksport fra Iran.

Den interne inntektsfordeling var ekstremt skjev i Iran ved inngangen til 1970-årene, selv sammenlignet med andre perifer-kapitalistiske samfunnsformasjoner i Asia. Gini-koeffisienten for fordeling av konsum var 0.50 i 1969.⁷² Og mens den offisielle

---

70) Alle tall for produksjonsmål i 1977 er hentet fra rapporten om den reviderte 5. utviklingsplanen. Statistikk for produksjon i 1976-77 er tatt fra Industrial and Mining Development Bank of Iran, Seventeenth Annual Report of the Board of Directors for the Year 1976/77, Tehran: IMBDI, 1977, s. 26-32 og Iran Trade and Industry, vol. 10, nr. 8 & 9, august-september 1977, s. 71-75.

71) Tehran Economist, nr. 1214, 1. oktober 1977, s. 19.

72) H. Oshima, Income Distribution: Employment and Income Policies for Iran, Mission Working Paper nr. II, Genève: International Labour Office, mimeo, februar 1973, s. 2-6. I denne rapporten understrekes det at ulikhetene i inntektsfordeling alltid er større enn forskjellene i konsumfordeling. Oshima går ut fra at en Gini-koeffisient for konsumfordeling på 0.50 tilsvarer en koeffisient for inntektsfordeling på 0.75.

iranske strategi for økonomisk utvikling forutsatte en utjevning slik at større grupper av det iranske folk skulle kunne konsumere varige konsumgoder fra industrien, viste studier som Plan and Budget Organization foretok i 1974 at Gini-koeffisienten for konsumfordeling i løpet av den 5. utviklingsplanen ville øke fra 0.5 i 1973 til 0.712 i 1978.⁷³

Med dette som utgangspunkt er det åpenbart at f.eks. en produksjon på 0.5 mill. kjøleskap pr. år i Iran må føre til en overproduksjonskrise hvis den ikke internasjonaliseres og ekspanderer på verdensmarkedet. Problemet var bare at eksportekspansjonen av iranske industrivarer tvang seg fram på et tidspunkt med stagnasjon i internasjonal vareproduksjon og varesirkulasjon som følge av den strukturelle krise som internasjonal økonomi kom inn i etter 1974.

Samtidig som akkumulasjonslogikken i den iranske samfunnsformasjon har tvunget fram økt kapital- og vare-eksport har internasjonal kapitalpenetrasjon av Iran blitt intensivert. Utenlandske investeringer i joint-ventures med iransk kapital økte fra 2 mia. dollar i 1974 til 7 mia. dollar sommeren 1977, fordelt på 243 industriprosjekter og 327 utenlandske enkeltkapitaler.⁷⁴

Joint-ventures mellom iransk og internasjonal kapital ble under sjah-regimets siste år ansett for en viktig mekanisme for å få tilgang til "avansert" teknologi. Spørsmålet er bare om ikke teknologisk avhengighet reproduseres og forsterkes gjennom joint-venture avtaler og lisens- og management-avtaler med internasjonal kapital. I løpet av 70-årene var det en rask økning i antall patenter registrert i Iran, fra 779 i gjennomsnitt pr. år i perioden 1964 til 1971 til 2080 i 1976. Andelen patenter eid av utenlandsk kapital økte også, fra 86.1 pct. i 1972 til 97.3 pct. i 1976.⁷⁵

Den iranske akkumulasjonsprosessen på 70-tallet førte til en skjerping av en rekke samfunnsmessige motsetningsforhold. Vi har tidligere referert til økende forskjeller i fordelingen av inntekt og konsum som en indikator på disse motsetningsforholdene. I denne sammenheng skal vi bare kort kommentere noen få andre manifeste motsetningsforhold.

---

73) Plan and Budget Organization, Planometrics and General Economy Bureau, Income Distribution Projections for Iran, Tehran: PBO, mimeo, 1974, s. 22-23.

74) Tehran Economist, nr. 1216, 15. oktober 1977, s. 17.

75) Ibid., s. 15.

Motsigelsen mellom den statskapitalistiske sektors akkumulasjonsbehov og de private enkeltkapitalenes kortsiktige profittmaksimeringsinteresser framstår som en av de viktigste manifesterede konfliktdannelsene i perioden etter 1975. De ledende industrigruppene i Iran som Behshahr-gruppen, Melli, Kheyani, Ali Reza og Bakhoder-familiene, ble i løpet av 70-årene i stand til å opprettholde og ekspandere sin akkumulasjonsprosess og konstitueres som finanskapitalistiske konglomerater. De hadde akkumulert store investeringsfonds gjennom profitt fra investeringer i industribransjer i lettindustrien som f.eks. produserte varige konsumgoder og ønsket å ekspandere inn i sektorer som den statskapitalistiske sektor tidligere hadde monopolisert.

Representanter for private kapitalgrupper hevdet i 1977 at staten allerede kontrollerte en for stor del av den industrielle aktivitet:

"En stor del av de langsiktige kapitalinvesteringene har i de siste årene blitt foretatt av det offentlige, noe som står i motsetning til vårt prinsipp om at staten bare skal investere i spesielle baseindustrier hvor private investorer ikke kan investere i tilstrekkelig grad... Staten har tatt over direkte kapitalinvesteringer på de fleste områder, noe som er svært skadelig".⁷⁶

Den åpne polemikk nådde nye høyder da et tidsskrift i Tehran skrev at "en stor del av våre problemer skyldes vårt ineffektive, dyre og uengasjerte byråkrati".⁷⁷

Statsbyråkratiets svar var å anklage den private sektor for å negalisjere sitt "nasjonale" ansvar for å investere i tungindustrien til fordel for spekulative investeringer i bygningsindustri og jordeiendommer.⁷⁸

Motsigelsen mellom stat og kapital ble også reflektert i skjerping av andre motsetningsforhold. Jordbrukssektoren stagnerte fordi privat kapital på tross av omfattende subsidier fra statlige finansinstitusjoner ikke fant at jordbruket var et investeringsobjekt som

---

76) "Current Investment and the Budget", lederartikkel i Tehran Economist, nr. 1185, 5. mars 1977, s. 3.

77) Fra en lederartikkel i Tehran Economist, nr. 1216, 15. oktober 1977, s. 3. Artikkelen slår eksplisitt fast at det med byråkrati menes statens administrative apparat.

78) Jfr. The Economist, 13. august 1977, s. 58.

ga høy nok profitt.⁷⁹ Dette førte i sin tur til en aksellerering av migrasjon fra landsbygda inn til de store byene. I 1974 var nettomigrasjonen fra landsbygda nærmere 0.3 mill.⁸⁰ Mens bybefolkningen utgjorde 43 pct. av Irans samlede folketall i 1972, forutsatte langsiktige planer som ble utarbeidet i 1975-76 at 67 pct. av det iranske folket skulle være bosatt i byene innen 1990.⁸¹

I en kort periode i årene 1975 og 1976 førte ikke aksellerasjon av migrasjon fra landsbygda til noen økning av arbeidsløshet og marginaliseringsfenomen i de store byene. Grunnen var at arbeidskraftoverskuddet fra landsbygda og marginaliserte masser i byene ble absorbert i en raskt ekspanderende bygningsindustri. Bygningsindustrien var den økonomiske sektor der overakkumulasjonen kom sterkest til uttrykk og også den sektor der sammenbruddet i den iranske vekstmodellen først manifesterte seg.

Mens iranske planleggere forutså en "boom" i bygningsindustrien i den opprinnelige versjon av den 5. utviklingsplanen, la de opp til en ukontrollert ekspansjon i den reviderte versjon. Antall selskaper i bygningsindustrien skulle øke fra 0.7 mill. i 1972 til mer enn 1.2 mill. i 1977. I september 1977 skrev jeg:

"Hvis den reviderte planen blir oppfylt, vil det uunngåelig føre til et sammenbrudd i bygningsindustrien mot slutten av den 5. planen eller begynnelsen av den 6. planen hvis ikke staten griper inn på avgjørende måte. Poenget er ikke at det ikke er stort nok behov for flere hus og andre konstruksjonsprosjekter, men at den 'effektive etterspørsel' etter varer som produseres i denne sektoren er mindre enn planene for dens ekspansjon forutsetter. Den eneste måten staten kan unngå en alvorlig krise i bygningsindustrien er gjennom omfattende subsidier og regjeringskontrakter til private entreprenører".⁸²

---

79) I 1971 og de følgende år sank produksjonsverdien i jordbruket, mens produksjonen økte en del i f.eks. 1976. Derimot skjedde det i 1976 en reduksjon i investeringene i jordbruket, noe som ble kommenterte på følgende måte: "På tross av all assistanse fra regjeringen til jordbruket i form av støtte fra spesialiserte jordbruksbanker, teknisk assistanse og jordbruksplaner, sank investeringene i jordbruket. Dette indikerer manglende interesse fra den private sektor", Tehran Economist, 15. oktober 1977, s. 20.

80) Nader Fatahi og Stig Ericsson, Migrations Iranicae, Lund: Institut for sociologi, mimeo, desember 1976, s. 26.

81) Plan and Budget Organization, Center for National Spatial Planning, National Spatial Strategy Plan, Third Quarterly Report - Synthesis, Tehran: PBO, mars 1976, s. 8.

82) Løvbræk, 1977, op.cit., s. 209-210.

Det viste seg at den iranske staten ikke i tilstrekkelig grad grep inn for å dempe overproduksjonskrisen i bygningsindustrien. "Boomen" i bygningsindustrien brøt sammen vinteren 1977-78. I januar 1978 mistet titusener av bygningsarbeidere arbeidsplassene sine i Tehran og andre storbyer. I februar 1978 fant de første større gatedemonstrasjonene mot regimet sted i Tehran. Er det tilfeldig at skjerpingen av den politiske kampen mot shah-regimet faller sammen med manifestasjoner av økonomiske problemer? Regimet hadde legitimert sin repressive politikk med at det sikret økonomisk framgang. Som vi har sett økte forskjellene mellom samfunnsklassene i Iran når det gjelder fordelingen av de verdiene som ble produsert av det arbeidende folket i Iran. I noen få år, fra slutten av 1974 til 1977 skjedde det likevel en forbedring av levestandarden til de fattigste lag av folket, forutsatt at de var villige til å underkaste seg kapitalens akkumulasjonslogikk og ta arbeid i spesielle ekspansive sektorer i byene. Men fra slutten av 1977 begynte arbeidsløsheten igjen å stige samtidig som det ble klart at regimets forsøk på å dempe det inflatoriske presset slo feil. Mens prisene på konsumvarer ble holdt nede i 1976, steg de mer eller mindre ukontrollert igjen fra 1977. De nominelle lønnsratene i industrien viste en svakere veksttakt i tilsvarende periode. Etter en kort periode med velstandsøkninger for industriarbeiderklassen i 1974-76 fulgte nå en reduksjon i levestandarden. Resultatet var en politisk og tradeunionistisk mobilisering av iranske arbeidere mot regimet.

Arbeiderklassens motstand falt sammen med en gjenoppliving av den gamle alliansen fra den konstitusjonelle revolusjon i det første tiår av det 20. århundret. De religiøse institusjonene var kommet i et antagonistisk motsetningsforhold til regimet gjennom jordreformene på 60-tallet og på 70-tallet ble kampen mellom sjah-regimet og religiøse institusjoner skjerpet på det kulturelle område. De intellektuelle var den samfunnsmessige gruppe som var hardest rammet av den politiske represjon. Store deler av småborgerskapet og borgerskapet innenfor handel og industri mobiliserte mot regimet etter hvert som de strukturelle skjevheter i den kapitalistiske vekstmodell slo åpent ut.

I den politiske konjunktur som oppsto i Iran ved slutten av 70-årene var det mulig for de religiøse institusjonene å framstå som

ledende organisatorisk kraft i motstanden mot sjah-regimet, i motsetning til det som tidligere hadde skjedd i Irans moderne historie hvor ingen av de samfunnsmessige kreftene i opposisjon til sjah-regimene hadde vært i stand til å oppnå et organisatorisk hegemoni i den politiske kamp mot regimet.

Resultatet av denne politiske kampen er velkjent. Regimet i Iran brøt sammen vinteren 1978-79 etter ett år med omfattende massekamper på det politiske og økonomiske området mot sjah-regimet. Begivenhetene etter sjahens fall viser også hvilke motsetningsforhold som objektivt sett eksisterer i den koalisjon av samfunnsgrupper som felte sjah-regimet.